

DANIEL BARTOSIEWICZ, KOMUNIKACYJNA FUNKCJA
WYKŁADNIKÓW SPÓJNOŚCI TEKSTU, Warszawa 2002, 168 ss.

Monografia Daniela Bartosiewicza powinna zainteresować nie tylko językoznawców zorientowanych na problematykę teorii tekstu, ale przede wszystkim nauczycieli, którzy na co dzień borykają się z problemem ustalenia jednolitych kryteriów oceny uczniowskich prac pisemnych, a także ze znalezieniem efektywnych metod kształcenia umiejętności tworzenia przez nich dłuższych wypowiedzi pisemnych. Zagadnienie to jest niezwykle istotne dla współczesnej szkoły różnych szczebli, zważywszy, że według ostatnich badań aż 75% młodzieży nie osiąga dobrych wyników w opanowaniu umiejętności pisania (Wiśniewska 2001: 241).

D. Bartosiewicz, podjął się trudnego zadania przeprowadzenia całościowej analizy tekstów uczniowskich, uwzględniającej zarówno ich stronę formalną jak i semantyczną. Na temat formalnego ukształtowania komunikatu wiemy już sporo dzięki licznym opracowaniom podejmującym ten problem, przywoływanym zresztą przez autora w obszernej bibliografii zamieszczonej na końcu pracy. Natomiast o metodzie analizowania strony znaczeniowej bardziej rozbudowanego tekstu, poza czysto teoretycznymi rozważaniami, mówi się już znacznie mniej. Analizy zaproponowane przez autora w znacznym stopniu dotyczą zagadnień semantycznych i choćby z tego względu praca zasługuje na uwagę i szersze omówienie.

Przedmiotem analizy uczynił autor 300 tekstów wypracowań maturalnych, napisanych podczas oficjalnego egzaminu, a także tzw. matur „próbnych” przez uczniów „miejskich i wiejskich liceów ogólnokształcących, techników, w tym z jednego technikum dla pracujących” (s. 9).

Do poszukiwania odpowiedzi na pytania, jakie wyznaczniki językowe i mechanizmy spójnościowe prowadzą do powstania całościowo spójnego komunikatu, odwołał się autor przede wszystkim do teorii dyskursu Teuna van Dijka oraz do pojęć wypracowanych przez psycholingwistykę (np. pojęcia reguł i strategii), pragmatykę (teoria aktów mowy) i tego odłamu kognitywizmu, z którym związane są modele pamięci (semantycznej, epizodycznej i procesualnej), nie w pełni wykorzystane zresztą w trakcie analiz.

Badane zjawiska tekstowe ujmując autor procesualnie, co daje mu możliwość pokazania, jak przy pomocy rozmaitych procesów i strategii jest możliwe przechodzenie od poziomu ideacyjnego, czyli „pojęć i relacji tkwiących w umyśle nadawcy” (s. 151) do poziomu globalnego tekstu z jednoczesnym wskazaniem roli uwarunkowań kulturowych, sytuacyjnych i pragmatycznych (s. 12).

Należy przy tym wspomnieć, że Bartosiewicz nie wszystkim uwarunkowaniom tekstu poświęca jednakową uwagę, o czym zresztą niejednokrotnie wspomina. Takim tylko zasygnalizowanym zagadnieniem jest aspekt stylistyczny tekstu, z tak istotną kwestią jak wykorzystanie określonego wzorca gatunkowego. Marginalne potraktowanie problemu gatunkowego ukształtowania wypowiedzi (autor wspomina o wzorcu rozprawki – s. 109), pociąga za sobą konieczność zasygnalizowania jedynie tendencji do mieszania różnych modeli gatunkowych w uczniowskich wypracowaniach (s. 150).

Zawężenie obserwacji do pewnego kręgu zjawisk tekstowych nie jest błędem, lecz efektem świadomego wyboru badacza. Wśród konstytutywnych cech tekstu umieszcza on pojęcie makrostruktury, odnoszone do całościowego znaczenia tekstu oraz superstruktury – całościowej kompozycji. Oba pojęcia stają się kluczowymi terminami w prezentowanych analizach.

Monografia obejmuje cztery rozdziały. Pierwszy z nich, zatytułowany *Spójność lokalna i globalna tekstu wielozdaniowego*, rozpoczyna się od wyliczenia czynników determinujących ukształtowanie każdego tekstu oraz ogólnego wskazania repertuaru środków spójnościowych, takich jak: izotopia tekstu (relacje koreferencyjne), powtórzenia leksykalne (tzw. rekurencja i rekurencja częściowa), relacje logiczne i nawiązania tematyczne (s. 13). W dalszej części wprowadza pojęcie spójności lokalnej (na mikropoziomie), wyznaczanej przez mikrostruktury, które obejmują relacje między ciągiem sąsiadujących ze sobą wyrazów, fraz i zdań „[...] w ramach linearnej sekwencji zdań” (s. 17).

Na poziomie lokalnym sytuują się też zagadnienia związane z semantyką zdania, wyprowadzaną z sądów, które obok pojęć są uznawane za elementarne jednostki naszej wiedzy, tworząc bazę ideacyjną tekstu (s. 15). Struktura ideacyjna sądu (zdefiniowanego zarówno w znaczeniu logicznym jak i psychologicznym) sprowadza się do modelu znanego od dawna składni semantycznej (por. model zdania elementarnego w tzw. gramatyce akademickiej w części *Składnia*, pod red. Topolińskiej 1984). Model ów obejmuje składnik modalny (Bartosiewicz stosuje tu termin van Dijka – modyfikator), składnik temporalny i lokatywny (potraktowane w omawianej pracy łącznie jako okoliczności towarzyszące) oraz strukturę predykatowo-argumentową, w której rolę argumentów spełnia np. agens, patiens, przedmiot. Ze składni semantycznej autor przejmuje też pojęcie referencyjności określające sposób odniesienia nazwy do konkretnego przedmiotu, zjawiska w rzeczywistości pozajęzykowej.

Dalej autor przytacza tekst wypracowania maturalnego i krok po kroku pokazuje czytelnikowi, jak przebiega procedura ustalania podstawy ideacyjnej, czyli

ustalania zbioru sądów w całym tekście. Analizę tego wypracowania, jak i szereg innych tekstów drobiazgowo analizowanych przez Bartosiewicza, należy uznać za największą zaletę tej pracy. Wskazywanie metod dochodzenia do makrostruktury może okazać się niezwykle cenne dla nauczycieli, którzy dostają nie tylko narzędzia przydatne do analizy dowolnego tekstu, ale otrzymują zarazem instrukcję, jak tymi narzędziami należy się posługiwać. Dla przykładu przytoczę tylko krótki fragment uczniowskiego wypracowania i odpowiadający mu zbiór sądów:

Mimo to córka Edypa złamała rozkaz swojego wuja, przysypując zwłoki brata ziemią. Została ona złapana przez straż i poprowadzona do króla. Kreon był bezlitosny i skazał dziewczynę na śmierć (s. 18).

Zbiór sądów tego fragmentu:

Antygonę złamała rozkaz wuja. Antygonę przysypała zwłoki ziemią. Straż złapała Antygonę. Straż poprowadziła Antygonę do króla. Kreon był bezlitosny. Kreon skazał Antygonę na śmierć (s. 19).

Ustalony w ten sposób zbiór sądów (propozycji) pozwala badaczowi ujawnić, jakie relacje między nimi zachodzą i jakie mechanizmy językowe z poziomu semantycznego (np. anafora, rekurencyjność) i strukturalnego (rodzaje zdań) prowadzą do spójności na tym poziomie tekstu.

Następnym istotnym etapem analizy jest pokazanie szeregu strategii tekstowych, które umożliwiają odbiorcy przechodzenie z poziomu mikro- na poziom makrostruktury (s. 20). Do strategii z poziomu tekstu (tzw. makrostrategii), umożliwiających tworzenie globalnego znaczenia wypowiedzi, zalicza autor: 1) strategie strukturalne (tzw. sygnalizatory makrostruktur występujące w postaci wyrażeń tematycznych, tytułów, podsumowań); 2) strategie syntaktyczne (rozdzielają informacje między temat i remat, hierarchizują treść poprzez zastosowanie odpowiedniego typu zdań podrzędnych); 3) strategie semantyczne (dają odbiorcy informacje o typie predykcji, o uczestnikach, przedmiocie, czasie i miejscu jakiegoś zdarzenia komunikacyjnego); 4) strategie zmiany tematu.

Owe makrostrategie są uzupełniane przez strategie pomocnicze, takie jak: stylistyczna, retoryczna, konwersacyjna i niewerbalna. O wątpliwościach związanych z takim traktowaniem uwarunkowań stylistycznych tekstu wspominałam już wcześniej. Tu warto może jedynie wspomnieć, że badacze stylu (m.in. Gajda 1993, Bartmiński 1998, Wojtak 2001 i in.) nacechowanie gatunkowe i stylowe uznają za główny czynnik decydujący o sposobie realizacji strukturalnej i semantycznej warstw wypowiedzi.

Autor zauważa, że kwestia powiązania makrostruktury z superstrukturą nie jest do końca rozstrzygnięta przez badaczy. Jedni traktują makrostrukturę i superstrukturę oddzielnie, inni uważają, że przechodzenie z poziomu lokalnego na globalny „[...] dokonuje się poprzez aktualizację wiedzy obejmującej nie tylko przedmioty i ich charakterystyki, ale sceny, epizody, sekwencje zdarzeń, czyli wiedzy pojmowanej w terminach ram, schematów, scenariuszy bądź skryptów,” (s. 21). Wyprowadzane z tych jednostek sekwencje sądów, na przykład w postaci epizodów, są włączane w formalną strukturę tekstu (superstrukturę).

Bartosiewicz wybiera rozwiązanie zaproponowane przez van Dijka, który uważa, że zarówno w procesie tworzenia tekstu jak i jego rozumienia przechodzenie z poziomu lokalnego na poziom globalny dokonuje się poprzez wykorzystywanie „reguł semantycznego odwzorowania, inaczej reguł mapowania” (s. 22), które obejmują reguły: 1. usuwania propozycji niepotrzebnych do interpretacji; 2. uogólniania (generalizacji) wiązki propozycji i 3. konstrukcji – polegającej na zastąpieniu ciągu propozycji sądem derywowanym. Wspomniane reguły mapowania, które w nawiązaniu do pojęć już zakorzenionych w polskiej tradycji językoznawczej może lepiej byłoby nazwać odpowiednio redukcją, generalizacją i derywacją (por. Skubalanka 1991, 11), stają się dla badacza jednym z głównych narzędzi badawczych.

Rozdział drugi to przypomnienie wcześniej prezentowanych założeń metodologicznych oraz przykładowe analizy trzech tekstów, przeprowadzone wspomnianą metodą mapowania. Najogólniej rzecz ujmując, polega ona na eliminowaniu treści mniej istotnych dla interpretacji tekstu i tworzenia jego globalnego znaczenia. Niestety, procedura budowania tą metodą makropropozycji tekstu obciążona jest „błędem subiektywizmu” (s. 31), gdyż może przybierać postać uzależnioną od indywidualnych predyspozycji odbiorcy (np. jego wiedzy o świecie, bagażu doświadczeń, kompetencji literackiej itp.). Proponowane w książce interpretacje i rezultaty mapowania autor traktuje ostrożnie jako zbiory makropropozycji, a nie makrostruktury, które wymagają uwzględnienia większej liczby informacji obejmujących wiedzę o świecie, typ dyskursu i szeregu warunków kontekstowych.

Już analizy pierwszych tekstów pokazują, że tworzenie makrostruktur dla uczniowskich wypowiedzi nie należy do zadań najłatwiejszych, gdyż nie zawsze jest przestrzegana semantyczna więź tekstu z tematem wypracowania, a spójność zachowana zwykle na poziomie lokalnym nie prowadzi do utrzymania spójności w ujęciu globalnym.

Rozbieżności między treściami zakładanymi przez nauczyciela w temacie wypracowania a uczniowską realizacją pokazuje autor w rozdziale trzecim. Punktem odniesienia dla kolejnych realizacji, a jednocześnie kryterium oceny uczniowskich wypracowań staje się stworzony przez badacza schemat (plan pracy), który jest pewnym wyobrażeniem autora o potencjalnej organizacji tekstu na dany temat. Na przykład dla tematu: *Śmiech, refleksja, świata opisanie ... Czego od literatury i sztuki oczekuje współczesny odbiorca? W odpowiedzi posłuż się omówieniem wybranych tekstów kultury* plan Bartosiewicza obejmuje następujące elementy:

Punkt odniesienia komunikatu: wybrane teksty kultury (literatura, sztuka), oczekiwania współczesnego odbiorcy.

Wskaźniki makrostruktury : śmiech, refleksja, świata opisanie.

Przewidywane operacje makrostrukturalne: uzasadnienie przyjętej tezy (realizacja założeń koncepcji).

Przewidywany wzorzec tekstowy: co najmniej rozprawka.

Założone strategię nadawczo-odbiorcze: odbiorca komunikatu-tematu swojemu tekstowi powinien nadać taką strukturę, aby po dokonaniu wyboru jednego lub dwóch elementów z zawiadomienia „śmiech, refleksja, świata opisanie”[...] udzielić, poprzez wyrażane intencje i sądy, odpowiedzi na pytanie uzupełnienia autora tematu (s. 51).

Skonstruowany w ten sposób ogólny plan komunikatu stanowi podstawę porównania, która pozwala badaczowi sytuować na jej tle konkretne wypowiedzi i śledzić, jak poszczególne punkty planu są realizowane w analizowanym materiale. Poza odwoływaniem się do planu analizie każdego tekstu towarzyszy procedura mapowania prowadząca do ustalenia zbioru makropropozycji, która staje się podstawą do wyciągania wniosków na temat sposobu porządkowania sądów, zastosowanych procedur spójnościowych i strategii nadawczo-odbiorczych.

Strategie nadawcze są przy tym rozumiane dość szeroko, nie tylko jako makrostrategie tekstowe, które „konstruują przedstawiony w tekście świat” (s. 80) w określony sposób, ale również jako założenia organizujące możliwości wykorzystania środków językowych z płaszczyzny syntaktycznej, semantycznej i schematycznej (superstrukturalnej). Słowo strategia jest więc tu stosowane w odniesieniu do bardzo różnych poziomów językowej organizacji komunikatu. Autor mówi dla przykładu o „sygnalizatorach podtrzymywania strategii w obrębie akapitu” (s. 82), zamiast odwołać się do bardziej jednoznacznych i utrwalonych w teorii tekstu pojęć środka więzi i delimitacji.

Pomijając te terminologiczne rozbieżności, na uwagę zasługują drobiazgowo analizy i interpretacje piętnastu prac, w których autor stara się pokazać mechani-

zmy i środki spójnościowe z płaszczyzny semantycznej i strukturalnej, formalnej. Tak więc w cytowanych w całości tekstach zaznacza graficznie (różnym krojem czcionki i podkreśleniami) wyrazy tworzące topic tekstu, wskazuje sformułowania odkrywające nadawcze strategie, ukazuje repertuar zdań inicjalnych, finalnych, wyrażen metatekstowych i sygnalizatorów delimitacyjnych.

Pojęciu superstruktury i jej związku z makrostrukturą poświęca kolejny rozdział (IV), w którym, poza modelami superstrukturalnymi opowiadania, opisu i wypowiedzi o strukturze argumentacyjnej skonstruowanymi przez T. van Dijka, znalazły się uwagi dotyczące środków orientacji w tekście (s. 127), roli tytułu i budowy akapitu. Na podkreślenie zasługuje ostatni podrozdział zatytułowany „Makrostruktura a superstruktura”, w którym utworzone wcześniej (por. rozdz. III) zbiory makropropozycji kolejnych wypracowań są konfrontowane z ich superstrukturą, zaprezentowaną w formie graficznego schematu. Ów superstrukturalny schemat ilustruje zarówno pozycję każdego akapitu w strukturze całego komunikatu, jak i hierarchiczne zależności i relacje między poszczególnymi akapitami.

Porównanie zbioru makropropozycji ze schematami strukturalnymi prowadzi autora do wniosku, że schemat strukturalny tekstu nie ma zasadniczego wpływu na postać jego makrostruktury. Czynniki regulujące sposób łączenia makrostruktury z superstrukturą tkwią, zdaniem autora, w cechach gatunkowych tekstu i założonej przez nadawcę strategii. Słowem, bez odwołania się do stylistycznego i pragmatycznego wymiaru tekstu analiza okazuje się niepełna.

Zaproponowane analizy pozwalają jednak sformułować szereg praktycznych wniosków dla nauczycieli. Więcej uwagi należy poświęcić problemowi ustalania semantycznego układu całego tekstu, bowiem z utrzymaniem spójności na poziomie lokalnym uczniowie jeszcze jakoś sobie radzą, ale z tworzeniem wypowiedzi spójnej na poziomie globalnym jest już znacznie gorzej. Uwypuklenia wymaga też wiedza o wzorcach gatunkowych, które decydują o szeregu rozwiązaniach szczegółowych na różnych poziomach tekstu. Tymczasem, jak wskazują badania Bartosiewicza, uczniowie preferują takie rozwiązania w kształtowaniu tekstu, które bardziej przypominają referat albo sprawozdanie z posiadanej wiedzy przedmiotowej, a zamiast spodziewanego prezentacyjno-hierarchicznego uporządkowania argumentów (s. 147) najchętniej sięgają po wyliczeniowy i chronologiczny układ, najmniej pożądany przy zalecanym rozważaniowym charakterze wypowiedzi.

Wydaje się też, że analizowanie na lekcjach razem z nauczycielem konkretnych wypracowań pozwoliłoby uczniom uzmysłowić etapy konstruowania tekstu, poczynwszy od fazy zbierania materiału, układania semantycznego i strukturalnego

go planu wypowiedzi, aż po niezwykle ważny etap korekty, szlifowania gotowego produktu.

Reasumując, cenne uwagi o niedociągnięciach najczęściej popełnianych przez uczniów, drobiazgowo, wnikliwie, a zarazem ciekawe obserwacje wyływające z prześledzenia wielu wypracowań pozwalają mi gorąco polecić tę książkę nie tylko nauczycielom, ale również tym wszystkim, którzy chcą nauczyć się budowania tekstów poprawnych i zrozumiałych.

Literatura

- Bartmiński J., 1998, *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej. – Tekst, problemy teoretyczne*, pod red. J. Bartmińskiego i B. Bonieckiej, Lublin.
- Gajda S., 1993, *Gatunkowe wzorce wypowiedzi. – Encyklopedia kultury polskiej XX wieku.*, t.2: *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Wrocław.
- Skubalanka T., 1991, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, pod red. Z. Topolińskiej, Warszawa 1984.
- Wiśniewska H., 2001, *Substytucja tekstowa- uczniowska strategia pisania form wypowiedzi*, [w:] *Stylistyka a pragmatyka*, pod red. B. Witosz, Katowice.
- Wojtak M., 2001, *Pragmatyczne aspekty analiz stylistycznych tekstów użytkowych. – Stylistyka a pragmatyka*, pod red. B. Witosz, Katowice.

ANNA STARZEC